УДК 093

Ємельянова І.А., Миколаївський державний аграрний університет

Ємельянова Ірина Анатоліївна (1975 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського педінституту в 1998 р. Здобувач кафедри історії України Миколаївського державного педагогічного університету ім. В.О.Сухомлинського. Коло наукових інтересів – *цивілізаційний підхід до вивчення проблем історії України, український менталітет.*

Сучасна інтерпретація деяких аспектів історії України-Русі в "Осягненні історії" А.Дж.Тойнбі

У статті розглядаються особливості інтерпретації проблем України-Русі в XI-XVIII століттях Арнольдом Джозефом Тойнбі. Особлива увага приділяється комплексним дослідженням сучасних українських істориків про цивілізаційну приналежність української нації.

In the article A.G. Toinby's point of view on the problems of Rus'-Ukraine (XI-XVIII) is analyzed. Special attention is paid to the researches of modern Ukrainian historians concerning the civilization accessories of the Ukrainian nation.

Тема цивілізацій є провідною в основній роботі англійського історика А.Дж.Тойнбі "Осягнення історії" [1]. В своїх дослідженнях історик виклав основні ідеї, більшість з яких є донині актуальними в світовій історіографії. Методологічна основа цивілізаційного процесу спирається принаймні на три основні принципи: стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності розвитку людства.

А.Дж.Тойнбі поєднує вчення про множину цивілізацій і пропонує схему співвідношення цивілізацій, які взаємодіють і переходять одна в одну, будучи генетично пов'язані між собою. Універсальним ключем до вирішення питань взаємодії цивілізацій є "виклики" і "відповіді". "Виклики" випливають з дій різноманітних факторів соціально-природного середовища.

Які б не були різноманітні конкретні прояви і форми історії, її періодизації та членування (епохи, цивілізації, фази соціально-економічного розвитку), вона є цілісною та конкретною і має спільний зміст. При цьому згадаємо І.Франка: "Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий… Історія незавсігди остане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика" [2].

Справжній бум тойнбіани спостерігався у 50-60 рр. XX ст. Дослідники тойнбіани серед недоліків теорії визначають такі: фактографічні помилки, логічні протиріччя, громіздку систематику, своєрідну авторську термінологію. Суттєві переваги книги в тому, що розвиток цивілізації людства розкривається як розвиток живого організму, а в центрі історичних взаємовідносин знаходиться Людина.

В Україні ґрунтовне дослідження нового, цивілізаційного, підходу до історії існує від початку 80-х років XX ст. завдяки розробкам Ю.В.Павленка [3]. Потрібно відзначити, що вітчизняні вчені не обмежилися поверховим коментаторством і критикою окремих концептуальних положень цивілізаційних теорій, а вдались до комплексного дослідження цивілізаційної орієнтації українства [4].

Зазначимо, що історія України не була предметом системного аналізу А.Тойнбі. Він побіжно згадував Україну часів XI-XVIII ст. у контексті висвітлення взаємин між Росією і Заходом. В.П.Скоблик зазначає: "Тойнбі

продемонстрував різні підходи при висвітленні історії України стосовно XI-XVIII ст. Сюжети з української історії XI-XIII ст. органічно вплетені в тойнбіанську схему розвитку цивілізацій та його ж концепцію міжцивілізаційних відносин, відіграючи при цьому функцію ілюстрації певних моделей суспільного розвитку. …З історії України XX ст. Тойнбі не використовує політичну конкретику з метою обґрунтування своїх теоретичних побудов, а намагається висловити ставлення до проблем суспільно-політичного розвитку українців" [5].

У найбільшій мірі зацікавив А.Дж.Тойнбі феномен українського козацтва. Історик, аналізуючи безперервний зовнішній тиск на українське землеробське суспільство з боку кочовиків (*виклик*), простежує процес зародження козацтва в Україні: "…Відповідь уособлювала собою еволюцію нового способу життя і нової соціальної організації, що дало змогу вперше за всю історію цивілізації осілому суспільству не просто вистояти проти євразійських кочовиків, і навіть не просто побити їх, а і досягти справжньої перемоги, завоювати кочівницькі землі, змінивши вигляд їх на селянські поля і оселі села. Козаки, що отримали цю безпрецедентну перемогу, були прикордонниками православ'я, які протистояли євразійським кочовикам" [6]. А.Тойнбі оцінює козацький форпост на Дніпрі – Запорізьку Січ – як "авангард православного світу". Ця *відповідь*, на думку історика, перетворилася в суспільне явище – козацтво (нову соціальну групу). Хоч Тойнбі й не розглядав козацтво як виключно український соціальний феномен, але він зазначає, що всі "козацькі общини", розкидані "від берегів Дону до берегів Уссурі", "походили від однієї материнської общини, козацької армії Дніпра", про яку вперше згадує писемна історія у XV ст. [7]. Отже, "руське відгалуження" православної цивілізації зуміло, вважає Тойнбі, встановити свій контроль над Великим Євразійським степом, що простягається від Причорномор'я до берегів Тихого океану, завдяки творчому генію "дніпровських" українських козаків.

Дослідник згадує всі східнослов'янські народи, які для нього злиті в "російській гілці" східно-християнської православної цивілізації. А.Дж.Тойнбі підходив до проблем історії Русі-України XV-XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин. В "Осягненні історії" він розвиває положення про можливість культурно-психологічних контактів між представниками різних цивілізацій.

В.Скоблик наголошує на тому, що сутністю тойнбіської концепції міжцивілізаційних відносин є важливість зустрічей між різними суспільствами [8]. Щодо українського суспільства, яке знаходилося на перехресті міжцивілізаційних "зустрічей" зазначимо, що ці люди спроможні збагнути традиції та стереотипи, що їх роз'єднують, у порівнянні з потребою поставити в центрі історії людину-творця.

Яке ж місце, на думку Тойнбі, займали східні слов'яни (в тому числі й українці) в історії православної цивілізації? В частині першій (у розділі "Виклик-Відповідь") вчений називає Русь "другою батьківщиною" православного християнства, а нижче – він визнає східнослов'янську спільноту лише "третім центром тління" православного світу. У цьому ж розділі, розглядаючи стимул тиску, історик вживає термінологічний зворот "руське відгалуження православного християнського світу", яке "перенесене на Русь у X ст. Христової ери". Тобто, весь східнослов'янській світ, включаючи Росію, Україну й Білорусь, отримав в тойнбійській схемі статус "відгалуження" православної цивілізації. І лише у заключній частині (розділ "Героїчні століття") вчений, розглядаючи відносини сучасного Заходу і Росії, виділив "руський світ" в окрему – хоча й не зовсім самостійну – цивілізацію-супутник [9]. Супутниковий характер "руської цивілізації" Тойнбі пояснює тим, що вона з X ст. перебувала в орбіті православної християнської цивілізації, а "з останніх десятиліть XVII ст." потрапила у сферу впливу західної цивілізації.

Висвітлюючи проблему відносин середньовічного Заходу і Київської Русі, А.Тойнбі оперує фактами, які засвідчують наявність тенденції до зближення між Київською Руссю і західноєвропейським світом в XI-XII ст. Так, перші стосунки Русі з західноєвропейським світом в XI-XII ст. історик розглядав як "наслідок прийняття нею (Київською Руссю) християнства з рук вселенського патріарха константинопольського" [10].

Спроба інтерпретації цивілізаційного вибору українців XIV-XVII ст. здійснена Р.Г.Симоненко [11]. Аналізуючи роль геополітичних факторів в історії України, дослідник зазначає що, становлячи органічний чинник історичного процесу в Європі й світі, Україна входила в активне міжнародне життя в періоди кардинальних геополітичних змін, стаючи водночас його активним учасником і заманливим об'єктом зазіхань. Свій цивілізаційний вибір Україна здійснила ще в XIV ст., коли визначилися геополітичні інтереси України. Р.Г.Симоненко висловив думку, яка варта нашої уваги, про парадокс української історії XIV ст.: втративши самостійне державне існування, українські землі стають Україною.

В.Скоблик, аналізуючи концепцію А.Тойнбі

про відмінності між південно-західною та північно-східною частинами Київської держави, висловлює думку про те, що у процесі експансії на північний схід Київська Русь хоч і розширювалася територіально, але надломилася духовно. Безпосереднім виявом надлому київськоруського суспільства історик вважав "мілітаризм, який місцеві руські князі навчилися використовувати у міжусобній боротьбі. Саме під час цієї "прикордонної війни", зазначає історик, політична перевага перейшла до войовничого й варварського світу від порівняно цивілізованої і мирної внутрішньої частини Київської Русі. Таке "переміщення центру тяжіння, – пише далі Тойнбі, – супроводжувалося надломом пересадженої з Візантії цивілізації" [12]. Незважаючи на приналежність українців до греко-православного світу за релігійно-культурною традицією, для цього суспільства (перед приєднанням до Росії) не було характерним панування держави, як в типовому суспільстві православно-візантійського зразка. В українців здавна було розвинуто почуття особистої гідності, поваги до невід'ємних прав особи та ініціативності. А це зближує нас із "західною цивілізацією", "відмітною рисою" якої Тойнбі називав "святість громадських прав особистості". В.П.Скоблик коментує тезу Тойнбі, що українці не є державним народом, бо за життя англійського історика наш народ сприймався на Заході як похідний і несамостійний соціокультурний (етнографічний) феномен [13].

О.К.Толпиго подав своє розуміння теорії цивілізації. Вчений, досліджуючи подані А.Дж.Тойнбі назви цивілізацій, називає їх досить хитромудрими, наводячи приклад Російської гілки православної християнської цивілізації, яку слід читати – "культура, що виникла в Київській Русі або просто Православна Християнська" [14].

Займаючись перекладом з англійської праці А.Тойнбі "Осягнення історії", згаданий автор назву православно-християнської гілки переклав як "візантійську". Вдаючись до роздумів над схемою розвитку цивілізацій англійського історика, він так само намагається знайти відповідь на питання до кожної частини книги: чи це так?

Прослідкуємо судження О.К.Толпига: цивілізація виникає як відповідь людства на певний виклик фізичного або людського довкілля. Вона успішно розвивається, доки здатна ефективно відповісти на подальші виклики, що постають перед нею. Але якщо виявляється, що цивілізація неспроможна гідно відреагувати на чергову проблему, відбувається злам (breakdown). Історичний факт підтвердження цього за А.Тойнбі –злам елліністичної цивілізації, який датується афіно-македонською війною [15].

О.Толпиго наводить свій коментар впливу виклику на долю цивілізації: злам давньоруської культури приблизно відповідає розгрому Києва А.Боголюбським і переміщенню столиці до Владимира. Після зламу на "труп" загиблої цивілізації приходять варвари і починається "героїчна епоха". На думку Толпига, цивілізація може зупинитися на певній стадії, у власному перекладі з оригіналу подає їх як абортивні (aborted) цивілізації, до яких відносить і українську (на нашу думку, більш доречно вживання "зупинені цивілізації"). Далі він дає роз'яснення подальшої долі цього продукту первинної цивілізації, який виявив себе в досягненнях козацтва й Гетьманщини, братствах, українському бароко; але кінець кінцем "не відбувся, бо не витримав польського і російського тиску" [16]. А втім, він зіграв чималу роль у російській культурі: Україна півтора століття була "культурним донором Росії".

На ґрунті зазначених вище теоретико-методологічних підходів Ю.Павленко подав етноісторичний розвиток Київської Русі у контексті цивілізаційного процесу:

1. Впродовж IX – першої половини XIII ст. існувала і розвивалася, набуваючи виразніших етнічних рис, давньоруська макроетнічна спільність. Поруч існували інші макроетнічні та субетничні спільноти.

2. За доби Діра-Аскольда та перших Рюриковичів на основі етнічної спільності середньодніпровської "Руської землі" складається давньоруська макро-етносоціальна спільність.

3. Переламним моментом розвитку Русі є доба Володимира-Ярослава. Це пов'язано з обставинами суспільно-політичного (консолідація держави), релігійно-церковного (утвердження християнства східного обряду), культурно-мовного (церковнослов'янська та давньоруська мова) характеру.

4. У X, XII-XIII ст. етнічна структура Русі спрощує історичну реальність, з'являється двощаблевий характер з регіональним та загальноруським рівнями (земельні княжіння і східнослов'янська-східнохристиянська спільність).

5. З XII ст. інтеграційні процеси розглядаються як п'ять "блоків": Галицько-Волинський (орієнтований на Центральну Європу), Полоцько-Західнодвинський (орієнтований на Балтику), Новгородсько-Псковський (орієнтований на Балтику), Володимиро-Суздальсько-Рязанський (орієнтований на Поволжя) та Середньодніпровський, Київсько-Черніговсько-Переяславський (орієнтований на

Причорномор'я) – в ареалі первинної "Руської землі") [17].

На думку Ю.Павленка, подальша консолідація етносів, якби не перешкодила монголо-татарська навала, мала б сформувати два східноєвропейські "великі князівства" – Литовське та Московське в межах п'яти названих регіонів.

Об'єктивно йшов процес формування нових етносоціальних організмів – білоруського, українського, російського. Вже в XVI ст. український народ та українська культура починають проступати дедалі рельєфніше – цьому сприяли "виклики" з "боку зовнішніх сил":

1) татарсько-турецька агресія, що особливо посилилась у XV ст., загрожувала постдавньоруській народності;

2) польсько-шляхетська експансія в Україні після Люблінської унії;

3) церковно-культурна експансія польсько-католицького духовенства та уніатів після Берестейської унії.

На міжцивілізаційному рівні з цих "викликів", пише Ю.Павленко, можна розглядати перший як аспект загальної експансії мусульманського світу в Південно-Східній Європі, а два наступних – як спроби поглинання та асиміляції західної частини постдавньоруської, православно-східнословянської спільності з боку західнохристиянської цивілізації, яка виходила на якісний – новоєвропейський рівень [18]. Загальним відгуком на виклики стала етносоціокультурна консолідація населення українських земель, військово-політичним центром якої стає Запоріжжя, а релігійно-культурним – Київ.

Україна в системі полілінійності знаходилася на рівні типової європейської держави. Українське суспільство залишилося відкритим і орієнтувалося на Захід, тому європеїзація XVIII ст. йому не була потрібна. Протягом своєї історії українське суспільство приймало "виклики" та формувало власними силами "відповіді". Це суспільство є некласичним, в якому соціально-економічні і суспільно-політичні процеси розвиваються під дією не внутрішніх, а зовнішніх чинників.

Саме в цьому факторі – відсутності власного цивілізаційного ритму – М.С.Грушевський і вбачав трагічну ситуацію історії України, коли вона через свою приналежність до східноєвропейського світу не знаходила підтримки ні в католицькому, ні в протестантському циклі [19].

Етнічна система здатна певний час продукувати оптимальні "відгуки" на "виклики" обставин, максимально розкриваючи свої можливості.

Особливість тойнбіського підходу, на наш погляд, виявляється у тому, що боротьба між Польщею-Литвою та Московщиною-Росією за панування над Україною сприймається не стільки як міжрелігійний, міжетнічний та міждержавний конфлікт, скільки як конфлікт міжцивілізаційний. І мова тут не про протистояння між Заходом і Сходом, а про боротьбу між двома культурно-політичними феноменами – московсько-російським авангардом православної цивілізації та польсько-литовським форпостом цивілізації західної.

Логічним є те, що українські історики не обмежилися лише поверховим аналізом ідей британського вченого, а продовжують комплексне дослідження поглядів на суперечливу історію України-Русі XI-XVIII ст. У дослідженні А.Тойнбі український історичний матеріал зустрічається епізодично: у згадках про феномен козацтва, як авангард православного світу та в рамках міжцивілізаційної структури трьох східнослов'янських народів, об'єднаних назвою "Русь". Він наголошує на супутниковому характері "руської цивілізації", яка з X ст. перебувала в орбіті православної християнської цивілізації, яка опинилася у сфері західної цивілізації. Попри всі суперечливі оцінки проблем української історії у

Література

1. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., Прогресс, 1991. – 736 с.
2. Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості // Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т.45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С.77.
3. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – С.357. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Либідь, 1991. – С.332.
4. Толпиго О.К. Кілька слів про Тойнбі // Філософська і соціологічна думка. – 1993. –№ 5. – С.137-142. Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації / НАН України, Ін-т іст. України. – К.: Б.и., 1994. – С. 41. Марцинюк І.М. Проблеми сучасної української історіографії в контексті концепцій світової історії Арнольда Тойнбі // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 143-148.
5. Скоблик В. П. Історія Русі-України XI-XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) // УІЖ. – 1998. –№ 8. – С. 17.
6. Тойнбі А.Дж. Вказана праця. – С. 140.
7. Тойнбі А.Дж. Вказана праця. – С. 140.
8. Скоблик В.П. Вказана праця, –С. 20.
9. Тойнбі А.Дж. Вказана праця. – С. 140, 562-563.
10. Скоблик В.П. Вказана праця. – С. 21, 23.
11. Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. – 2001. – № 3 – С. 105-128; 2002. – № 6. – С. 26.

12. Тойнбі А.Дж. Вказана праця. – С. 141.
13. Скоблик В.П. Вказ. праця. – С. 20.
14. Толпиго О.К. Вказ. праця. – С. 138.
15. Тойнбі А. Дж.Вказ. праця. – М., 1991. – С. 95, 106.
16. Толпиго О. Вказ. праця. – С. 139.
17. Павленко Ю.В. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенези східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // Зб. статей – К.: RUTENICA, 2002 – С. 23-25.
18. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – С. 181.
19. Грушевський М.С. Звичайна схема "руської" історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 4-7.